

Монети дореволюційного карбування в грошовому обігу Радянської Росії та СРСР у 1918–1929 рр.

■ Олександр Десятніков (Черкаси)

Перша світова війна, суспільний хаос громадянської війни, параліч товарного виробництва викликали розлад фінансової системи радянської Росії та гіперінфляцію грошей.

Ще у 1917 р. реальна купівельна вартість російського карбування знизилась до 27 копійок. Металеві монети припинили карбувати у 1916 р., а повноцінні срібні номінали 50 копійок і 1 карбованець — у 1914 р. Натомість у 1915 р. були випущені паперові грошові знаки, виражені у копійках — спочатку більшої форми, а потім зразка поштової марки. Замінники монет у вигляді поштових марок були випущені і Тимчасовим урядом, коли карбованець фактично коштував вже 6–7 копійок.

Не зважаючи на економічну політику більшовиків, спрямовану на зведення до мінімуму грошових відносин, кількість випущених в обіг паперових грошей зростала з року в рік. Порівняно з масою циркулюючих грошей на 1 січня 1918 р. вона збільшилась на 1 січня 1919 р. у 2 рази, у наступному році — більш ніж у 8, на початок 1921 р. — майже в 43 рази і на 1 січня 1922 р. — більш ніж в 642 рази [1, с. 221].

Радянською владою вже у 1918 р. були випущені паперові гроші номіналами до 10 тисяч карбованців. Інфляція зайшла так далеко, що необхідність у копійках як розмінній монеті відпала і вони поступово зникли з повсякденного обігу.

Натомість у населення залишилась на руках велика сума царських не лише золотих та срібних, а й мідних монет. Загальну суму металевих грошей у населення С. А. Фалькнер оцінював у 600 млн крб., що було у 4 рази меншим за суму, необхідну для повноцінного грошового обігу Росії [2, с. 8].

Якщо мідні гроші повністю втратили свою номінальну вартість і не мали для грошового обігу ані найменшої цінності, то монети з дорогіших металів залишились у ціні. Йдеться, насамперед, про монети із золота.

Радянським законодавством 25 липня 1918 р. було прийнято декрет про спекуляцію, який заборонив під страхом позбавлення волі

на строк не менше 10 років, поєднаного з примусовими роботами та конфіскацією усього майна, купівлю та зберігання платини, срібла та золота у сирому вигляді, у зливках чи у монетах [3, с. 80].

Підпільні операції із золотом, звичайно, здійснювались протягом періоду 1918–1920 рр. Найбільшого поширення вони набули на окраїнах колишньої імперії, тобто в основному на тих територіях, які лише в кінці епохи воєнного комунізму (а окремі й після її закінчення) визнали владу рад. На більшій же частині території Росії операції із золотом відігравали незначну роль. У системі натурального господарства золото було не потрібне. Вільний ринок був вузьким і торгівля настільки дрібною, що золота монета була для нього дуже крупною і незручною. До непу обіг золотої монети на товарному ринку був занадто незначним та глибоко підпільним, щоб впливати на розцінки товарів. Крім того, в період воєнного комунізму золото дуже низько розцінювалось порівняно з товарами. Це був час громадянської війни, великих матеріальних нестатків більшості населення, гострого продовольчого дефіциту, тобто часом, коли усі предмети першої необхідності повинні були відносно дуже дорогі, а золото відповідно мало бути відносно дешевим. Перелом у русі цін на золото відбувся лише із введенням непу, і то, з огляду на неврожай 1921 р. та викликаний ним голод, не відразу.

Разом з тим мало хто міг робити заощадження протягом періоду воєнного комунізму. Головний попит спостерігався з боку осіб, які шукали в золоті засіб зберегти свої накопичені за попередні часи капітали та пронести їх крізь нестабільні роки. У 1920 і особливо у 1921 р. операції із золотом на «чорній біржі» Москви набули настільки поширеного характеру, що ціна золотої монети реєструвалась навіть радянською статистикою праці [1, с. 236]. Так, найімовірніше, що золото, оскільки воно не лежало нерухомо у тих, хто ним володів, здійснювало рух у напрямку до периферії і

звідти — за кордон або як плата за контрабандні товари, або як готівка, яку вивозили емігранти. На жаль, ніхто не був в змозі визначити, наскільки великими були ці суми [3, с. 80–81].

На жаль немає також відомостей про те, які були курси золотих монет. Можна лише стверджувати з певною вневненістю, що у центральних районах Росії, тобто там, де радянська влада існувала найдовше і була найміцнішою, ці курси були дуже низькими порівняно з цінами окремих товарів та з середнім рівнем товарних цін. Більш-менш надійний матеріал про ціну золотої монети дореволюційного карбування є лише з 1921 р., коли Народний Комісаріат Фінансів став скуповувати її через місцеві органи. Існують також дані про ціну десятикарбованцевої монети у 1920 р., розміщені у «Бюлетені» Кон'юнктурного Інституту, але зібрані не ним. Походження цих даних невідоме і до них треба ставитись з великою обережністю.

У 1920–1921 рр. склались такі ціни десятикарбованцевої золотої монети у довоєнних карбуваннях (згідно із всесоюзним індексом статистики): січень 1920 р. — 4,36 крб., липень 1920 р. — 2,32 крб., серпень 1920 р. — 2,19 крб., грудень 1920 р. — 6,04 крб.; січень 1921 р. — 4,95 крб., липень 1921 р. — 1,99 крб., грудень 1921 р. — 6,65 крб. Отже, купівельна спроможність «десятки» у літній період складала лише 20 % номіналу і взимку підвищувалась до 50 % [3, с. 235]. Втрата золотом ціни пояснюється деякою мірою позбавленням його грошових функцій, насамперед, функцій обігу та платежу.

Незрозумілими видаються на перший погляд істотні сезонні коливання курсу золотої монети. Справа в тому, що не лише в період воєнного комунізму, а й в період непу золото було переважно не грошима, а товаром. Тому у його ціні відбувались сезонні коливання. Золото дешевшало від січня до липня і потім зростало в ціні від липня до грудня. Один і той самий рух повторювався у 1920 та 1921 рр. Подорожчання золотих монет у другій половині року пояснювалось,

по-перше, тим, що після збирання врожаю становище на товарному ринку стало легшим і, по-друге, тим, що в цей період з боку селян та комерсантів («мішечників») посилювався попит на металеву монету як засіб заощадження. Зворотній процес відбувався тоді, коли запаси хліба ставали все меншими – саме з січня по липень, коли найпотрібнішим товаром був хліб. Золото дуже впало в ціні у липні 1921 р. Напередодні жорстокого неврожаю становище хлібного ринку було вкрай напруженим і селяни, які залишали рідні місця у пошуках харчування, продавали в цей час немало «десяток», накопичених на чорний день. Ціна золота дуже піднялась на осінь та зиму 1921 р. Не зважаючи на те, що рік був голодним, на цей час з'явився вже значний міський «непманський» попит.

На ціну золота безперечно впливав і курс паперових грошей. Протягом 1920–1922 рр. падіння курсу карбованця було особливо значним саме у останні місяці року і найвищим він був у середині літа. Коли гроші втрачають ціну, населення для їх збереження вкладає капітал у невідкладне інфляції золото. І навпаки, коли курс грошей стабільний, це зменшує потребу перетворення їх в золото з метою страхування від курсових втрат [4, с. 49].

Беручи в період воєнного комунізму за основу залежності ціни золота від сезонних коливань сільськогосподарського ринку, варто відзначити також і певний вплив закордонного золотого ринку на російський. Зокрема, у Німеччині під впливом місцевих політичних умов відбулося різке підвищення відносно ціни золота на зиму 1920 р. і потім знову на зиму 1921 р. можливо, що через контрабандну торгівлю ці явища центральної Європи впливали на розцінку золота спочатку на радянських окраїнах, а потім в усій країні. Це тим більш можливо, тому що ринок такого портативного товару як золото міг бути чуттєвим до усіх зовнішніх впливів навіть в умовах ізоляваності радянських республік [3, с. 80–83].

Коли радянська влада дозволила функціонування приватного господарства, існування твердого мірила цінності стало нагальною необхідністю. Але неможливо було обмежитись надовго таким мірилом, яким був офіційний курс паперових грошових знаків, той чи інший показник чи індекс середніх цін. Торгівельний обіг не міг оперувати такими абстракціями, тобто рахувати у штучних твердих одиницях і розплачуватися грошима, які швидко знецінювались. У пошуках міцної основи для своїх розрахунків господарське життя природно зверталося до найавторитетнішої

грошової одиниці свого часу – золотій монеті царського зразка.

Ці міркування підтверджуються багатьма фактами 1922 р. У архівах НКФ існує достатня кількість матеріалів, які вказують на процес відновлення значення золотій монеті у господарському обороті. Золота монета стала ходити на окраїнах, особливо на Закавказзі, у портових містах, у губерніях Правобережної України та в інших місцевостях західної прикордонної смуги. Вона знову отримала значення грошової одиниці на Далекому Сході. Цей процес відбувався не лише на окраїнах. Престиж золотій монеті став відновлюватися і в центрі. Причому не тільки приватні особи і підприємства звернулися до золота. Золота монета з'явилася в касах державних підприємств. Державні господарські органи вимагали розрахунку за товари дзвінкою монетою. Відомий навіть випадок, коли одне з крупних державних промислових підприємств Москви розплачувалось золотою монетою з робітниками [3, с. 214].

Детезаврації золотих монет сприяли і законодавчі заходи держави періоду непу.

3 25 грудня 1921 р., згідно з постановою Наркомфіну, став регулярно друкуватися курс золотого карбованця у радзнаках, пізніше – курс червінця не лише відносно до радянських грошових знаків, а й відносно до іноземної валюти [1, с. 274].

Декрет РНК від 4 квітня 1922 р. відміняв обов'язкову здачу державі дорогоцінних металів та надавав право їх власникам вільно ними розпоряджатися. В той самий час за Держбанком закріплювалось монопольне право на купівлю золотій та срібній монеті [5, с. 63–64].

Інший декрет, датований теж 4 квітня 1922 р., надавав Держбанку право приймати на поточні рахунки та вклади золото та срібло «з умовою повернення вкладу тим же металом чи валютою, але з виплатою відсотків у валюті РРФСР» [5, с. 64].

Деякий, хоча і нетривалий час законодавство допускало функціонування золота на внутрішньому ринку у як засобу обігу та платежу. У постанові РСО від 27 липня 1922 р. зазначалось, що державні органи та підприємства, а також кооперативні заклади «вправі приймати в оплату за свої товари та за надані ними послуги... дорогоцінні метали в монеті, але з тією умовою, щоб цінності ці негайно передавались ними у Державний Банк для розміщення на поточний рахунок цих органів та організацій». Однак вже декрет ВЦВК та РНК від 15 лютого 1923 р. заборонив державним та кооперативним підприємствам та закладам прийом чи здійснення платежів у золотій монеті [5, с. 64].

Як бачимо, легалізуючи володіння дорогоцінними металами, держава поступово прагнула витіснити їх з грошового обігу, залишивши монопольне право на їх купівлю та операції за Держбанком.

Процес відродження золотій монеті в грошовому обігу не міг не знайти свого вираження і в курсі монеті щодо паперових грошей. Процес сезонних коливань цін на золоту монету спостерігався і у 1922 р. Порівняно з попередніми роками ціна «десятки» зростає – якщо у січні вона коштувала 4,65 доводних карбованця, у липня – 3,54 крб., то у грудні вже 9,36 крб. [3, с. 215].

Ціна «десятки» зростає, по-перше, тому, що при відновленні товарно-грошового господарства і при поліпшенні загального, зокрема продовольчого, становища країни зникли мотиви для переоцінки золота, і, по-друге, тому, що при розладнаному грошовому обігу і швидкому знеціненні паперових грошей, населення накинлось на золоту монету як на спосіб збереження цінностей і навіть як на засіб обігу.

Те, що населення бачило у золотій монеті зручний спосіб заощадження та засіб обігу видно із співвідношення між курсом золотій монеті і ціною золота у зливках, яке не могло бути використане як платіжний засіб і у існуючих обставинах було незручним як засіб заощадження. Лаж на золоту монету складав усередньому в серпні 1922 р. 25,5 %, у вересні – 47,5 %, у жовтні – 22,8 %, у листопаді – 46,9 %, у грудні – 28,6 % [3, с. 215]. Золота монета розцінювалася дорожче злиwkів ще й тому, що її карбування в Росії було припинене. При існуванні вільного карбування курс монет не міг, звичайно, відхилитися від ціни металу.

Тут важливо зазначити, що радянський золотий червінець, про карбування якого було оголошено декретом від 26 жовтня 1922 р., не випускався в грошовий обіг країни і йому не було присвоєно платіжної сили. Прийом золота від приватних осіб на Монетному дворі для перекарбування його у червінці не відбувався [6, с. 68].

Таким чином золота «десятка» стала серйозним конкурентом паперовим грошам. Становище, що склалось, було складним для уряду тому, що саме в цей час він готував проведення грошової реформи. Золота монета створювала небезпеку для майбутнього червінця, загрожуючи міцно увійти в грошовий обіг і створити йому конкуренцію на ринку. Проектувалась навіть нова заборона зберігання золотих монет, але цей проект не знайшов реального втілення як практично нездійснений та неузгоджений з характером фінансово-економічної політики того часу.

Рішучі дії уряду щодо стабілізації грошового обігу зупинили поширення в ньому золотої монети. У листопаді 1922 р. Державний банк випустив банківські білети, виражені у червінцях. Один червінець прирівнювався до 1 золотника 78,24 долям (8,6 г) чистого золота, тобто до тієї кількості дорогоцінного металу, яка містилась у десятикарбованцевій монеті царського карбування. В законі про грошову реформу було прямо обумовлено, що «червінець... — рівний 10 крб. в попередній російській монеті».

Деякі зменшення купівельної спроможності червінця одразу після реформи, збереження в обігу знецінених разнаків як розмінних купюр, традиційна недовіра населення до фінансової політики радянської влади, певні усталені переконання щодо способів збереження заощаджень тощо утримували високу ціну золота на вільному ринку. Так, в січні 1923 р. золота «десятка» коштувала 13,47 крб., досягнувши максимуму ціни у липні (17,37 крб.) [3, с. 235]. Тобто золота монета цінувалася населенням вище червінця та поступово зростала в ціні протягом 1923 р.

На вільному ринку існував і курс щодо червінця срібла царського карбування, як повноцінних (банківських) номіналом в 1 карбованець і в 50 копійок, так і розмінних (білонних) монет в 25, 20, 15, 10 та 5 копійок. Цей курс підкорявся тим самим закономірностям, що і курс золотих царських монет. Так, на 1 жовтня 1923 р. за монету в 1 крб. давали 80 червінцевих копійок, за карбованець дрібною монетою — 30 копійок. Максимуму курс срібла досяг у березні 1924 р., склавши 1,15 червінцевих крб. За 1 срібний карбованець та 35 червінцевих копійок за розмінну монету [7, с. 220].

Декретом ЦВК та РНК від 5 лютого 1924 р. було проголошено проведення грошової реформи. Висока ціна на золото утримувалась в перші місяці після її проведення, що свідчило про недовіру населення до радянської валюти. Так, у січні 1924 р. на золоту монету давали 14,05 крб., у березні — 12,80 крб. [3, с. 235; 7, с. 220]. Для ліквідації загрози червінцю було заборонено приймати золоту та срібну монету старого карбування як платіжний засіб по єдиному сільськогосподарському податку та як засіб платежу за облігації селянської позики, заборонено хлібозаготівельну скупку таких монет [8, с. 162]. Ці заходи стабілізували становище грошового ринку. Падіння цін на золоту монету починається з квітня 1924 р. Цього місяця ціна «десятки» впала до 10,65 крб., а у липні навіть до 9,48 крб. Аналогічне явище відбувається і у

наступному 1925 р., коли вартість «десятки» в Москві у січні складала 10,10 крб., а у липні — 9,75 крб. [7, с. 220]. У провінції падіння курсу місяцями було ще значнішим.

Декрет ЦВК та РНК від 22 лютого 1924 р. про карбування радянських срібних та мідних монет однозначно визначав подальшу частку срібних монет дореволюційного карбування: старе срібло не «монетизується», тобто не визнається законним платіжним засобом; заборона виробництва та прийому платежів старим сріблом залишається в силі. У населення зберігалась дуже велика кількість довоєнного монетного срібла, тому склалась серйозна стурбованість, що його визнання поверне у канали грошового обігу стару білонну монету та заповнить їх настільки, що для нової казначейської емісії залишиться зовсім мало місяця. З іншого боку при обговоренні реформи висловлювались побоювання, що невизнання старого срібла може перешкодити введенню срібної монети нового карбування [3, с. 296—297]. Але ці прогнози не виправдалися — вже у квітні 1924 р. за срібний карбованець давали лише 58 копійок, за дрібне срібло — 27 копійок. Підвищення ціни срібла у наступні місяці складало лише 3-5 коп. [7, с. 220].

У другій половині 20-х років створена новою економічною політикою ринкова система почала руйнуватися. Безпосереднім поштовхом до цього послужувало проведення в життя основних положень «Контрольних цифр народного господарства Держплану на 1925/26 р.», які передбачали значне збільшення грошової емісії при розширенні державного контролю над цінами на всі види товарної продукції. Наслідком цього стало виведення цін з рівноваги і втрата ними регулюючих функцій. В період з 1 жовтня 1925 р. по 1 жовтня 1927 р. ріст грошової маси склав 46,2% [7, с. 230]. Натомість він відірвався від росту матеріального виробництва. Помилки уряду у регулюванні цін призвели до їх поступового зростання, а надалі і до інфляції грошей. Таким чином 1924 р. став піком благополуччя радянської валюти.

Населення, добре навчене гірким досвідом попереднього катастрофічного обвалу карбованця у 1914-1923 рр., при перших симптомах знецінення валюти відновило свою зацікавленість у вкладенні вільних коштів у золото та срібло. Наприклад, з цього приводу керуючий Всеукраїнською конторою Держбанку СРСР Горбунов 5 січня 1927 р. направив на ім'я голови Рад наркому України Чубаря, а також в Економічний відділ ОДПУ та в ЦК КП(б)У Задонському таємного листа, де констатував, що в різних місцевостях України в останній

час посилювався попит на золото та валюту, особливо у прикордонних округах.

«В Проскурівській і Вінницькій округах посилювався попит на золото серед селян, які продають м'ясо та худобу. Скот продають за золоту монету і прагнуть всі виручені від реалізації сільськогосподарських продуктів суми перевести в золото» [8, с. 157—158].

Зрозуміло, що із збільшенням попиту на золото, зросли й ціни на нього. Так, в Україні вартість золотої «десятки» коливалась від 14 червінцевих карбованців у Миколаєві до 20 у Вінниці [8, с. 158]. Як бачимо, ціна золота наприкінці непу знову зросла і монети знову стали брати активну участь у грошовому обігу країни.

Отже, у період 1918—1929 рр. монети царського карбування залишались у грошовому обігу радянської Росії, а потім і СРСР. Якщо інфляція відкинула необхідність використання мідних монет, то повноцінні срібні та золоті частково зберегли такі функції грошей як засіб накопичення капіталу та засіб платежу. Використовувати ці монети змушувала населення, в першу чергу, нестабільність радянських грошових знаків. Але, попри незаперечний факт існування царських монет в обігу в зазначений період, вони не відігравали в ньому вирішальної чи скільки-небудь вагомої ролі.

Список літератури

1. Далин С. А. Инфляция в эпоху социальных революций. — М.: Наука, 1983. — 302 с.
2. Юровский Л. Н. Современные проблемы денежной политики. — М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1926. — 192 с.
3. Юровский Л. Н. Денежная политика Советской власти (1917—1927). — М.: Фин. изд-во, 1928. — 401 с.
4. Рагольский М. Н. Денежное обращение в Советской России. — Саратов, 1924. — 123 с.
5. Маневич В. Е. Проблемы теории денежного обращения в советской экономической литературе 1917—1926 годов. — М.: Наука, 1929. — 172 с.
6. Луцк Л. А. Деньги и денежные обязательства. Юридическое исследование. — М.: Фин. Изд-во НКФ СССР, 1927. — 135 с.
7. Русский рубль: Два века истории. XIX—XX вв. — М.: Прогресс-Академия, 1994. — 336 с.
8. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації. — К.: Київ. нац. торг.-екон. Ун-т, 2001. — 274 с.
9. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. — Черкаси, 1993. — 274 с.